

РЕЧЕННЯ ЗІ ВЗАЄМОЗАЛЕЖНИМИ ЧАСТИНАМИ ЯК ОСОБЛИВИЙ ТИП СКЛАДНИХ КОНСТРУКЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Статтю присвячено особливому типу складних конструкцій — складним реченням із взаємозалежними частинами. Основну увагу зосереджено на аналізові наукових праць, у яких було зроблено спроби виявлення специфіки означених синтаксичних одиниць. Описані формальні й семантичні особливості цих речень.

Ключові слова: складне речення зі взаємозалежними частинами, логіко-граматична класифікація, структурно-семантична класифікація, опорний предикат.

Ротару І.Ю. Предложения со взаимозависимыми частями как особый тип сложных конструкций современного украинского литературного языка. *Статья посвящена особеному типу сложных конструкций — сложным предложениям со взаимозависимыми частями. Основное внимание сконцентрировано на анализе научных работ, в которых были сделаны первые попытки к выявлению специфики обозначенных синтаксических единиц. Описаны формальные и семантические особенности этих предложений.*

Ключевые слова: сложное предложение со взаимозависимыми частями, логико-грамматическая классификация, опорный предикат.

Rotaru I.Yur. Proposals with the interdependent parts as a particular type of complex structures of modern Ukrainian literary language. *The article deals with a specific type of complex structures — complex sentences with interdependent parts. The main attention is concentrated on the analysis of scientific papers, which were made the first attempts to identify specific labeled syntactic units. The formal and semantic features of these proposals were described.*

Keywords: complex sentence with interdependent parts, logical and grammatical classification, reference predicate.

Складні речення, у яких одна з предикативних частин заступає відсутній в іншій частині підмет, становлять суперечливе синтаксичне явище. Це пов'язано з різним трактуванням їх у лінгвістичних розвідках. Традиційно ці речення визначені як складнопідрядні. Але в логіко-граматичній класифікації їх розглядали як складнопідрядні речення з підрядними підметовими, причому підрядні частини трактували як такі, що конкретизують зміст підмета головної частини або компенсують його відсутність (М.І. Греч, Ф.І. Буслаєв, В.В. Виноградов, Б.М. Кулик, І.Г. Чередниченко, А.Г. Руднев та інші). Формально-граматичний підхід був позначений пильною увагою до формальної сторони синтаксичних одиниць, а саме до засобів зв'язку між підрядною та головною частиною — сполучників і сполучних слів (Д.М. Овсяннико-Куликовський, О.М. Пешковський, М.Н. Петерсон, П.Ф. Фортунатов, А.Б. Шапіро, О.О. Шахматов, Л.А. Булаховський). У структурно-семантичній класифікації, в основу якої покладено встановлення формальних і семантичних особливостей складних речень, досліджувані нами конструкції кваліфікують як складнопідрядні з'ясувальні (В.А. Белошопкова, Н.С. Валгіна, М.В. Всеволодова, М.Ю. Максимов, М.С. Поспелов, Н.Ю. Шведова, О.С. Мельничук, С.П. Бевзенко, Н.В. Гуйванюк, М.Т. Доленко,

М.У. Каранська, М.Ф. Кобилянська, І.І. Слинько, К.Ф. Шульжук та ін.). У синтаксичних працях останнього десятиліття ХХ ст. – початку ХХІ ст. їх подають то серед складнопідрядних речень із підрядними підметовими частинами (І.П. Юшук), то серед складнопідрядних з'ясувальних (А.П. Загнітко, К.Ф. Шульжук та ін.), то як окремий тип складних речень – складні речення зі взаємозалежними частинами (І.Р. Вихованець, Ю.І. Беляєв). Автор цієї статті приєднується до останнього погляду.

У зв'язку з тим, що розглядані речення не мають детального опису, виникає потреба з'ясувати формально-синтаксичну й семантико-синтаксичну структуру складних речень із взаємозалежними частинами, виявити основи виокремлення цих конструкцій з-поміж інших складних речень, у чому й полягає мета нашого дослідження.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати наукові праці, в яких було зроблено спроби виявити специфіку означених синтаксичних одиниць; 2) виявити й описати формальні особливості розглянутих речень; 3) визначити семантичні особливості складних речень із взаємозалежними частинами.

Уперше звернули увагу на особливу структуру складних конструкцій, які пізніше І.Р. Вихованець назвав складними реченнями зі взаємозалежними частинами, І.Г. Чередниченко й Б.М. Кулик [7; 8; 4]. Зокрема, І.Г. Чередниченко зараховує їх до речень із причленною підрядністю та називає їх придієслівно-підметовими. Назву цих конструкцій науковець обґрунтовує тим, що: «підрядні придієслівні виконують роль підмета, коли в головному реченні підмет відсутній, а присудок виражений дієсловом або іншими предикативними членами речення, від яких до підрядного речення можна поставити питання називного відмінка» [7: 22–31]. І.Г. Чередниченко наголошує на тому, що такі підрядні частини (за його термінологією придієслівно-підметові речення) можуть бути при неперехідних і деяких перехідних дієсловах та інших предикативних членах речення, що не керують формами прямого додатка. Учений виділяє три типи придієслівно-підметових структур. До першого типу зараховує конструкції з присудками, вираженими дієсловами без частки *-ся*, наприклад: *Буває, що й новий птах старої пісні співає* (Народне прислів'я); до другого – речення з присудками, вираженими зворотними дієсловами з невиразно-особовим значенням, які означають дію або стан без відношення до об'єкта і потребують вираження підмета придієслівно-підметовими підрядними реченнями. Отже, ці дієслова наближаються до безособових, а підмети, виражені підрядними реченнями, при таких дієсловах І.Г. Чередниченко кваліфікує як асубстантивні [7: 22–31], наприклад: *Йому ясно уявлялося, як лютуватиме пан* (М. Коцюбинський). *Дітям здавалось, що вже вечір і що зараз приїде жата* (С. Васильченко). Як третій тип науковець розглядає конструкції з присудками, вираженими присудковими словами (категорією стану), які в складнопідрядному реченні також сполучаються з підрядними як зі своїми асубстантивними підметами, наприклад: *Бій затих, але було ясно, що не надовго* (Д. Ткач). Як зазначає І.Г. Чередниченко, синтаксична функція

підрядних придієслівних зумовлена будовою головного речення лише частково. При цьому науковець підкреслює, що головна синтаксична функція придієслівно-підметових речень спричинена синтаксичними особливостями пояснюваного дієслівного або іншого присудкового члена головного речення [7: 22–31]. Цим твердженням він зацентрував увагу на провідній ролі опорних слів для структурування складних речень, які пізніше виокремив І.Р. Вихованець і назвав реченнями зі взаємозалежними частинами.

Як бачимо, описавши своєрідність будови цих речень, І.Г. Чередниченко за межі складнопідрядних речень їх не виніс.

Перші натяки щодо покваліфікування розглянутих речень як окремого типу знаходимо в роботі А.Г. Руднєва [6: 289–290]. Аналізуючи наукову працю Л.В. Щерби, він наголошує на тому, що за умови виконання однією з предикативних частин (за його термінологією, одним із речень) ролі підмета щодо присудка іншої предикативної частини таку частину не можна розглядати як підрядну, а таке складне речення – як складнопідрядне речення, хоча воно не перестає бути реченням зі своїми організувальними центрами, наприклад: *Всем известно, что он большая умница* [6: 289–290].

Уперше чітко виокремлення цих речень і протиставлення їх іншим типам складних речень пов'язуємо з іменем І.Р. Вихованця, який, класифікуючи складні речення на основі синтаксичного зв'язку між предикативними частинами, виділяє складні речення зі взаємозалежними частинами [2: 345–346]. Підставою для такого покваліфікування є те, що між предикативними частинами виникає предикативний зв'язок, унаслідок чого означені складні речення не можна зараховувати до складнопідрядних. Такий зв'язок формує окремий тип речень. Услід за І.Р. Вихованцем розглядані структури в окремий тип виділяє Ю.І. Беляєв [1: 474–476], називаючи їх так само – складними реченнями зі взаємозалежними частинами. Ці конструкції описано Ю.І. Беляєвим на матеріалі російської мови, проте послідовно перекликано з тезами, викладеними в праці І.Р. Вихованця [2: 345–346].

Отже, речення зі взаємозалежними частинами – це складні конструкції особливого типу, побудовані на основі предикативного зв'язку. Організовані вони за аналогією до простих речень: в одній частині таких складних речень маємо предикат (назвемо її присудковою), а друга частини функціонує в ролі підмета до цього предиката (називатимемо її підметовою). Основним структурувальним компонентом аналізованих речень виступає опорний предикат. У зв'язку з цим, услід за І.Р. Вихованцем, ми звертаємо детальну увагу на ту предикативну частину, у якій міститься опорний предикат. І.Р. Вихованець, хоча детально не описує ці структури, вирізняє два типи розглянутих синтаксичних одиниць [2: 345–347]: а) звичайні конструкції, підметова предикативна частина яких може поєднуватися з необмеженою низкою присудків, наприклад: *Хто грає так, ненавидить не може* (Леся Українка); *Лиш хто народу рідного не любить, Піде по світу тихим жебраком І, просячи, до щастя шлях забувить* (Д. Павличко); *Щасливий, хто сні має милі!* (Леся Українка); б) специфічні складні речення, які формують дієслова типу *здається, убачається, відчувається* та предикативні слова на кшталт *дивно, необхідно*

тощо, наприклад: *Мені здається, що якби я знав усі «загогулини» сюжету, усі розв'язки, усі фінали, писати було б уже нецікаво* (Літературна Україна, 20 січня 2011 р.); *Відчувалося, що десь хтось безнадійно захекався, не встигає, квапиться, нервується, із шкіри вилазить, жєнучи конвейєр божєвільним темпом* (І. Багрянний); *Дивно, що ще не святкуємо святого Патрика і в День Подяки не їмо індичку* (Л. Костенко).

Крім того, в межах складних речень зі взаємозалежними частинами І.Р. Вихованець подає як сполучникові, так і деякі конструкції, побудовані без сполучників. До останніх мовознавець зараховує речення, з'ясувально-суб'єктна підметова частина яких поєднується з присудком безсполучниково: *І досі сниться: під горою, Між вербами та над водою, Біленька хаточка* (Т. Шевченко); *Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені злотистім* (Леся Українка) [2: 347].

Опис специфіки аналізованих у цій статті конструкцій на матеріалі російської мови знаходимо в працях В.В. Виноградова, який хоч і не викремлював їх з-поміж складнопідрядних речень, але досить детально покласифікував. За основу класифікації цих структур він узяв два принципи: формальний і семантичний. Згідно з першим принципом підрядні речення, що виконують функцію підмета стосовно присудка головного речення, в якому відсутній підмет, приєднуються до головного двома способами: 1) за допомогою сполучників *что, как*, якщо в підрядному реченні йде мова про будь-що реальне, й за допомогою сполучника *чтобы*, якщо в підрядному реченні йде мова про щось прогнозоване, ймовірне, необхідне, наприклад: *То слышалось ей, что гуси трактирщика идут задами на ее огород* (А.П. Чехов); *В сущности мне казалось невероятным, чтобы человек с такой незамечательной наружностью и так одетый мог быть действительно студентом* (В.Г. Короленко); 2) за допомогою питально-відносних займенників і прислівників *кто, что, где, когда, как, который* тощо, а також за допомогою сполучника *ли*, наприклад: *Неизвестно, есть ли, нет ли, но с ним случай был: Чуть живого сняли с петли, Перед тем грустил* (М.О. Некрасов); *Было слышно, как про шумела машина, резко тормозя у подъезда, как кто-то пробежал вверх по лестнице и хлопнул дверью директорского кабинета* (В.Ф. Попов) [3: 292–293].

Відповідно до другого, семантичного, принципу В.В. Виноградов викремлює два типи конструкцій залежно від характеру присудка в головній частині, причому зауважує, що коло таких опорних присудків є лексично обмеженим: 1) речення з присудками на позначення виявлення, розкриття (*оказывается, получается, выясняется, выходит* та ін.), внутрішнього стану (*чувствуется, кажется, думается, помнится, разумеется, снится, чудится* та інші); 2) речення із предикативними прислівниками (*известно, понятно, ясно, странно, удивительно, ужасно, хорошо, скверно* тощо.) [3: 293].

Як бачимо, класифікація В.В. Виноградова є цілком логічною й структурованою, проте не може бути вичерпною, оскільки не подає повної характеристики як формальних засобів, що поєднують головну й підрядну частини, так і семантики опорних слів.

Глибоке обстеження фактичного матеріалу дозволило нам виокремити три формально-синтаксичні різновиди складних речень із взаємозалежними частинами.

До першого різновиду зараховуємо конструкції, до підметової частини яких входять сполучні слова *хто, що*. Присудкова частина таких речень є семантично необмеженою й може бути трьох типів: 1) із особовими формами дієслова-присудка, наприклад: *Хто сюди входить, ніколи назад не виходить* (І. Багрянний); *Хто виділявся розумом своїм – Ставав йому ненависним, як ворог* (І. Гнатюк); 2) із іменниковими формами іменного складеного присудка, наприклад: *Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки в Золотії тонкі сіті* (Леся Українка); 3) із прикметниковими формами іменного складеного присудка, наприклад: *Може, й справедливий, хто знає* (П. Загребельний). У таких реченнях ми виявили в ролі сполучних засобів лише сполучні слова *хто, що*.

До другого різновиду зараховуємо складні речення, які формують семантично обмежене коло дієслів. У ролі опорних предикатів функціонують дієслова двох типів:

1. Безособові дієслова з часткою *-ся*, серед яких виділяємо кілька семантичних груп дієслівних предикатів: дієслова уявлення (*А ще більше він терпів від тривоги – ні хвилини покою не мав, усе ввижалося, що йдуть по нього: стріляти вдруге* (Василь Барка)), інтелектуальної діяльності (*Надія перейшла до Тодосієвої хатчини, ідесь з півроку їй гадалось, що у світі нема і щасливішої пари* (Р. Андріяшук)), передбачення (... *Передбачалося, що в майбутньому буде створено відповідну випускову кафедру...*(Літературна Україна, 14 квітня 2011)), буття та виявлення (*Траплялось, що над її причілком схилила свої руки віти стара груша...* (Микола Бажан)), відчуття (*Відчувається, що самої повісті про божевільного йому не вистачало...* (Літературна Україна, 28 квітня 2011 р.)), узвичаєння (*Вважається, що саме це, передавшись від нього всій команді, допомогло їм вистояти під усіма шквалами, вийти із зони урагану щасливо* (Олесь Гончар)). Сполучним засобом у таких реченнях виступає переважно сполучник *що*, але також можуть бути й сполучники *як, ніби, щоб* і сполучні слова *як, чому, чого* тощо, наприклад: ... *Доц іде по деревах, і тоді арештантському вухові видається, ніби хтось грає на арфі...* (І. Багрянний); *Згодом вияснилося, чого цей сержант тут* (І. Багрянний); *Де вам, друзі, траплялось, щоб од міста, села три ріки розливалось з одного джерела?* (Д. Білоус); *Йому вже навіть уявилося, як поважна комісія торопіє...* (О. Гончар).

2. Дієслова третьої особи однини або у формі середнього роду минулого часу без форманта *-ся*, серед яких також виокремлюємо кілька семантичних груп – дієслова буття та виявлення (*Бувало, що просто говорили якісь банальні фрази-бігунки* (Літературна Україна, 13 січня 2011 р.)), узвичаєння (*Виглядало, що робота йшла йому як по маслу* (Г. Мирослава)), емоційного враження зі значенням здивування (*Дивує, що окремі «верховники», позбувшись свідомо, привселюдно й добровільно політичної цнотливості, з усіх сил тримаються за депутатську недоторканність* (День, 5 лютого, 1999 р.)), емоційного стану зі значенням негативного й позитивного впливу (*Мене лиш*

лякало, що це трохи марудне діло... (Р. Андріяшик), *Особливо радує, що всі виявляють правильне розуміння національної проблеми* (Р. Андріяшик), зацікавлення (... *Мене не цікавить, що буде з моєю політичною силою* (Україна молодда, 17 лютого 2012 р.)). У вказаному різновидові речень присудкова частина поєднується з підметовою переважно за допомогою частовживаного сполучного засобу *що*. Проте інколи предикативні частини поєднуються між собою за допомогою інших сполучних засобів, а саме: сполучника *щоб*, який із заперечною часткою *не* в присудковій частині вносить значення ірреальної модальності, наприклад: *Нечасто буває, щоб повернулася половина команди...* (Дзеркало тижня, 20 березня 2010 р.), сполучного слова *які*, наприклад: *Без сумніву, йому було цікаво, ... які сталися зміни з того часу, як він сидів у ГПУ...* (І. Багрянний) тощо.

3. Третій різновид становлять складні речення зі взаємозалежними частинами, які формують предикативи, обмежені з боку семантики. Виявлено, що 3-поміж предикативів розглядані речення структурують предикативи з семантикою алогічності (*І, відверто кажучи, абсурдно, що це відбувається тоді, коли ціни на газ у Європі природним шляхом падають* (День, 23 квітня 2010 р.)), важливості (*Дуже важливо, що ви повернулись* (День, 18 травня 2011 р.)), впевненості (*Безсумнівно, що сьогодні у світі владарює «золотий телець»...* (Літературна Україна, 7 квітня 2011 р.)), невизначеності (*Бо ще не ясно, хто саме тут блощиці, а хто не блощиці!*.. (І. Багрянний)), знаковості (*Тож знаково, що святкування 140-річного ювілею Агатангела Кримського розпочали саме в цих стінах* (Літературна Україна, 13 січня 2011 р.)), байдужості (*Споживачеві, звичайно, байдуже, що робить перекладач на своїй кухні...* (Літературна Україна, 24 лютого 2011 р.)), зацікавлення (*Мені цікаво, що ти про неї скажеш* (Р. Андріяшик), інтелектуальної вмотивованості (*Не випадково, що прихильний до Данила літопис із цього часу постійно згадає його саме як «короля»* (О. Головка)), припущення (*Можливо, що його спеціально кинуто до в'язнів (його підшефних) з метою досліджень в двох напрямках...* (І. Багрянний)), позитивними й негативними оцінними значеннями (*Втішно, що на відкриття скульптури Юри в образі Швейка прийшов у повному складі практично весь театр* (Дзеркало тижня. Україна, 03 червня 2011 р.)); *Ганебно, що Апеляційний суд виконав це брудне замовлення Адміністрації президента України* (Високий замок, 30 січня 2012 р.)), здивування (*Дивно, що це не святкуємо святого Патрика і в День Подяки не їмо індичку* (Ліна Костенко)) тощо (Детальніше див.: [14: 82–89]). У реченнях третього різновиду помічено такі сполучні засоби: сполучні слова *які, яка, якою, якого, якому, якими, кому, навіть, скільки, наскільки, чий, чим, чого, чому* і сполучники *як, де, коли, невже, хіба, чи, якщо*. Наприклад: *Цікаво, як ці повернуться?* (І. Багрянний); – *Чутки-чутками, але ж для води байдуже, де чії дачі* (Дзеркало тижня, 27 березня 2010 р.); *Дивно, на кого вони так напірають* (І. Багрянний); *Цікаво, коли він до нас вийде?* (Ю. Андрухович); *Ім байдуже, кому служити...* (О. Вахній); ... *Мені дивно, навіть ви морочите людам голову тими дурницями, що самі в них не вірите...* (С. Васильченко); *І байдуже, наскільки близько до ллюзії справедливості проляже ілюзія відплати* (Віче, 2011 р.); *Мені цікаво, невже наша держава*

справді збирається силою домогтися поваги від ядерної імперії... (Дзеркало тижня, 16–22 травня 2009 р.); *Сталіну було байдуже, скільки селян помре голодною смертю в ході реальних заготівель* (День, 15 вересня 2010 р.); *Цікаво, хіба має право, хоча б моральне, після таких слів парламентарії і далі ним залишатися?* (Українська правда, 18 грудня 2009 р.); *Мені байдуже, чи людина вміє до мене заговорити* (Львівська газета, 28 жовтня 2010 р.); *Вреши, байдуже, чим спричинена така позиція чинного глави держави, чи то його особистими вподобаннями, чи то інспірована ззовні* (Українська правда, 19 лютого 2011 р.); *Дивно, чого він, цей кийок або «макогон», як називали інші, до нього вчепився!* (І. Багрянний); *Цікаво, чому доброму міг навчити бідоланих зеків цей шляхетний з вигляду монстр?* (Ю. Андрухович); *Ученим також цікаво, які нові елементарні частинки виникнуть у результаті імітації Великого вибуху* (Високий замок, 23 листопада 2009 р.); *Йому далеко не байдуже, яка одяжена та інтелект у майбутнього глави держави* (Українська правда, 28 січня 2010 р.); *Цікаво, з якими очима ось такі судді (чи, скажімо, депутати «тушки») приходять додому, спілкуються з друзинами, дітьми!* (Високий замок, 07 жовтня 2010 р.); *Цікаво, якого туману ти напустиш!* (О. Бердник); *Отоді вам буде непереливки, бо їм байдуже, на якому лацкані, справа чи зліва, у вас висить депутатський значок* (Українська правда, 28 січня 2011 р.); *Не дивно, якщо це виявиться правдою* (Українська правда, 25 січня 2010 р.). Присудкова частина в основному в таких реченнях є модусною й виражає суб'єктивне ставлення мовця до того, що відбувається, а основну інформацію містить у собі підметова частина.

Отже, необхідність виокремлення складних речень із взаємозалежними частинами з-поміж інших типів складних речень є логічно умотивованою. Детального монографічного опису таких речень донині не існує, у цьому ми вбачаємо подальшу перспективу нашого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Беляев Ю.И.** Синтаксис современного русского литературного языка / Ю.И. Беляев: [Учебное пособие]. – Херсон: Айлант, 2001. – 494 с.
2. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис: [Підручник]. – К., Либідь, 1993. – 368 с.
3. **Граматика** русского языка / Под ред. В.В. Виноградова. – М.: Издат. АН СССР, 1960. – Т.2: Синтаксис. – 440 с.
4. **Кулик Б.М.** Курс сучасної української літературної мови / Б.М. Кулик. – Ч.2: Синтаксис. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – К.: Радянська школа, 1965. – 284 с.
5. **Кушнір І.Ю.** Семантичні групи предикатів у структурі складних речень із взаємозалежними частинами / І.Ю. Кушнір // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – № 11. – Вип.17. – Т.2 – 2011. – С. 82–89.
6. **Руднев А.Г.** Синтаксис современного русского языка / А.Г. Руднев. – М.: Высшая школа, 1963. – 364 с.
7. **Чередниченко І.Г.** До питання про будову складнопідрядного речення / І.Г. Чередниченко // Українська мова в школі. – 1952. – № 4. – С. 22–31.
8. **Чередниченко І.Г.** Складнопідрядні речення в сучасній українській мові / І.Г. Чередниченко. – Чернівці, 1959. – 133 с.